

Van „dégénérescence” over „dégénération” tot „décadence”.

Een discursieve analyse

door

Joris VLASSELAERS

De tweede helft van de negentiende eeuw in West-Europa wordt gekenmerkt door een overweldigende produktie van medische en natuurwetenschappelijke publikaties met een bijzondere, zelfs vaak exclusieve interesse voor de manifestaties van ziekelijkheid, perversie en degeneratie in de maatschappelijke ontwikkeling. Over de grenzen van wetenschappelijke disciplines en artistieke theorieën heen wordt het concept *degeneratie* voortdurend in het sociale discours¹ te berde gebracht en besproken in een stroom van boeken, artikels, pamfletten, commentaren, conferenties, preken, enz. De congruente maar tevens competitieve codificaties die hierbij gebruikt worden verlenen aan dit discours quasi-mythologische allures.

In wat volgt wil ik eerst kort natrekken hoe de notie *degeneratie* geconceptualiseerd en gearticuleerd werd in de genoemde periode en nadien meer in het bijzonder aangeven hoe de zgn. *décadence* als artistieke stroming en als levenshouding zich op een eigenzinnige wijze inschrijft in het eigentijdse degeneratiediscours in de vorm van een *tegendiscours*, „a counterdiscourse of symbolic resistance” (Richard Terdiman)². Omwille van het beperkte bestek van deze bijdrage richt ik mijn onderzoek hoofdzakelijk op de situatie in Frankrijk omdat zij als exemplarisch kan gelden door het grote aanzien dat de Franse cultuur genoot in Europa tijdens de negentiende eeuw.

De constitutie van een veralgemeend discours van de degeneratie is een langdurig en ingewikkeld proces van definiëren en herdefiniëren op basis van vergelijkende codificaties binnen de eigen nationale contexten van de Europese maatschappij en cultuur na 1848 tot over

1. Voor het concept *sociaal discours* richt ik mij naar de definitie van Marc ANGENOT: „la production sociale du sens et de la représentation du monde, production qui présuppose le 'système complet des intérêts dont une société est chargée' ... les discours qui se tiennent comme des faits sociaux et dès lors des faits historiques ... ce qui est *déjà-là*, qui in-forme l'énoncé particulier et lui confère un statut intelligible” (1889 - *Un état du discours social*. Québec, 1989, 13-19).

2. Richard TERDIMAN, *Discourse/Counterdiscourse. The Theory and Practice of Symbolic Resistance in 19th C. France*. Ithaca-London, 1985.

de eeuwwisseling heen. De analyse van deze evolutie impliceert methodologisch in de eerste plaats dat de gebruikte 'terminologie' in kaart wordt gebracht. Hierbij moet vooral rekening worden gehouden met de strategische locatie en institutionalisering op het vlak van de produktie, de circulatie en de receptie. Door het parcours der discursieve migratiebewegingen vanuit de medisch-psychiatrische en natuurwetenschappelijke naar de politiek-sociale en artistiek-literaire domeinen uit te tekenen zal zowel de discursieve continuïteit als het competitieve codificatiepatroon duidelijk worden.

Het wetenschappelijk medisch-psychiatrisch en antropologisch discours interesseerden zich primordiaal voor de fysische en psychische ontaarding van het individu als produkt van de 'ras-milieu-moment'-determinanten („la *dégénérescence* de l'individu"). Morbide fenomenen als alcoholisme, geslachtsziekten, seksuele perversies, enz. ... worden echter vlug als parameters voor een maatschappelijke en culturele crisis ingeschat. In het domein van het politiek-sociologisch discours wordt de degeneratie als regressief massafenomeen geduid en manifesteert er zich gaandeweg sterker als socio-biologische ideologie. In het artistiek-literaire discours tenslotte evolueert het concept massacultuur tot index van culturele ontaarding en vormt een van de basiselementen voor de kritiek op de 'modernité'. De degeneratiethematiek zal zich geleidelijk vanuit de algemeen, religieuze, filozofische en ethische probleemstelling naar het centrum van het wetenschappelijk en medisch onderzoek verplaatsen. Deze laatste benadering beroept zich op de wetenschappelijke autoriteit van de auteurs (artsen, zoölogen, fysiologen, antropologen ...) en van de gevolgde empirisch-experimentele methode. Na 1870 (de Franse nederlaag tegen de Duitsers) duiken de termen *dégénérescence* en *degeneratie* niet enkel op als sleutelementen in de meeste psychiatrische diagnoses in Frankrijk en Engeland, maar veralgemeent ook hun connotatief gebruik in verwijzingen naar de niet steeds zichtbare maar alomtegenwoordige maatschappelijke en culturele verwording³.

Op het vlak van het **wetenschappelijk discours**, dat sterk door de positivistische 'sciences naturelles' gedomineerd wordt en waarbinnen het medisch-psychiatrische discours bijzonder prominent is, moeten een aantal *maîtres à penser* die het Westeuropese degeneratiediscours als het ware schragen op het voorplan geplaatst worden.

De eerste in de rij die vermelding verdiend is de Franse arts **Bénédict Augustin MOREL** (1809-1873). Zijn interesse voor het degeneratiefenomeen komt voort uit zijn studies sinds de jaren veertig be-

3. Zie Henri F. ELLENBERGER, *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York, 1970, 280-285 en Koenraad SWART, *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France*. The Hague, 1964, 123-125.

treffende het *crétinisme*, een ongeneeslijke ziekte die door afwijkingen van de schildklier een achterlijke ontwikkeling van geest en lichaam tot gevolg had en die hij vooral in de Alpendalen van Savoye meende te moeten situeren⁴. In zijn boek van 1857 over de *dégénérescence*⁵ verschuift hij echter duidelijk het accent van de gebieden der hygiëne en profylaxis naar de constitutionele voorbestemdheid voor de ziekte en de sociale impact van haar ongeneeslijkheid. De *crétin* ('kropmens') wordt als voorbeeld van rasontaarding voorgesteld en het fenomeen van het *crétinisme* in zijn geheel als een voorbeeld van een ruimere raciale en historische degeneratie binnen een samenleving. Morel wijst meteen ook op de risico's van ongecontroleerde voortplanting van gedegeneerden en oppert zelfs mogelijke remediering via sterilisatie en segregatie. Bijzonder interessant is dat Morel zijn *dégénérescence*-concept in onmiddellijk verband brengt met de factoren milieu⁶, erfelijkheid en tijd⁷. Het degeneratiepatroon wordt tevens geconnoteerd met een zekere vorm van fatalisme: de gestage toename van de morbiditeit impliceert uiteindelijk het uitsterven van het geslacht. De invloed van Morel was in zijn tijd zeer groot en niet enkel bij zijn collega's. De combinatie van een bepaald mysticisme en fatalisme in zijn geschriften vergemakkelijkten ook de toegang van zijn opvattingen tot het sociale discours: het erfelijkheidspatroon wordt tot een integrerend deel van het gemeenschappelijke raciale denken der natie.

De figuur van le docteur **Philippe BUCHEZ** (1796-1861)⁸, een vriend van Morel, is misschien nog van meer belang geweest voor de constitutie van het degeneratiediscours op het specifiek sociaal-politieke niveau omwille van zijn activiteit op de Franse politieke scene (hij was zelfs korte tijd in 1848 voorzitter van de kamer van volksvertegenwoordigers). Als christen socialist, aanhanger van Saint-Simon, was hij voorstander van het organisch fysiologisch maatschappijmodel dat gekenmerkt wordt door de fasering 'geboorte, groei,

4. Ook in de literatuur komt het thema reeds vroeg aan bod, o.a. in Balzac's *Le médecin de campagne* (1833).

5. Bénédict Augustin MOREL, *Traité de dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*. Paris, 1857.

6. Zie B.A. MOREL & Alexis BILLIET, *Influences de la constitution géologique du sol sur la production du crétinisme*. Paris, 1855.

7. Afwijkend van de visie van de Franse autoriteit bij uitstek op het stuk van de menselijke genetica, Prosper Lucas (*Traité philosophique de l'hérédité naturelle*. Paris, 2 vol., 1847 & 1850), die het beeld opriep van een constante anomalie in de overgeërfde kenmerken, dynamiseert Morel het erfelijke gebeuren als een proces van veranderde verwordingen vanuit een basisontaarding over de opeenvolgende generaties heen.

8. Philippe Buchez, *Histoire de la formation de la nation française*. Paris, 2 vol, 1859 en „Rapport fait à la Société médicopsychologique sur le 'traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui les produisent'” *Annales médico-psychologiques* 3 (1857) 456-467.

verzwakking tot zelfs crisis en afsterven'. Sociale vooruitgang zag hij als de complexe synergie van twee fysisch-historische krachten: de zgn. *force circulaire* (de organische herhalingen zoals in het spijsverteringsstelsel) en de *force sérielle* (de organische veranderingen en ontwikkelingen zoals de embryonaire groei). Maar ook de terugval („*rétrogression*“) erkent Buchez als een normale fase in de maatschappelijke ontwikkeling zonder dat daaraan pessimistische conclusies moeten geklonken worden. Na 48 zal Buchez steeds nadrukkelijker het thema van de *dégénérescence* in zijn politiek vertoog hanteren door te trachten de thema's van morbiditeit en degeneratie als natuur-historische en sociale gegevens in de dominante vooruitgangs-ideologie in te passen.

Ook het werk van het boegbeeld der evolutietheorieën **Charles DARWIN** (1809-1882) vertoont een zelfde knik⁹. In zijn *On the Origin of Species* nodigt Darwin, vanuit een optimistisch sciëntistisch perspectief, de lezer uit om met vertrouwen de toekomst tegemoet te zien. De natuurlijke selectiemechanismen zorgen voor de exclusieve 'survival of the fittest' en garanderen zodoende een ongestoorde opgang en vooruitgang naar de volmaaktheid van het menselijk ras en zijn samenlevingsvormen. Een goede tien jaar later plooiën zowel Darwins gedachtengang als discours betreffende de evolutie zich duidelijk naar de heersende Victoriaanse denkbeelden en metaforiek betreffende de stedelijke pathologie en vooral de steeds meer als dreigend ervaren criminele sfeer. In zijn *The Descent of Man* van 1871 klinkt zijn ongerustheid door omtrent de brutale terugval in het progressiepatroon en de niet steeds feilloos verlopende natuurlijke uitschakeling van „the unfit“ in het verziekte urbane milieu. De degeneratie-idee, die voorheen zowat op de achtergrond werd gedrongen door een te lineair progressieve lectuur van zijn evolutietheorie, functioneert nu als een echt sleutelbegrip.

Door **Henry MAUDSLEY** (1835-1918)¹⁰, een der belangrijkste medische psychiaters uit de Victorian Age, wordt het degeneratiefenomeen resoluut als een algemeen geldende evolutionaire tegenkracht aangewezen met even grote probabiliteitsgraad als de vooruitgang der samenleving. Maudsley valoriseert Darwins regressietheorie ten volle binnen zijn eigen vakgebied. In het kader van de geldende positivistische theorieën van erfelijke belasting richt hij zijn aandacht vooral op de fenomenen van hereditaire criminaliteit en de pathologie van de grote stad. Interessant is op te merken hoe Darwins evolutiethe-

9. Zie hiervoor Charles Darwin, *On the Origin of Species*. London, 1859 en *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. London, 1871.

10. Henry MAUDSLEY, *The Physiology and the Pathology of the Mind*. London, 1867; *Body and Will*. London, 1883 en *The Pathology of Mind*. London, 1895.

orie Maudsley brengt tot een waarneming van de organische degeneratie van het individu die over de generaties heen ingebeiteld staat in zijn lichamelijke en zich bij voorkeur manifesteert op het niveau van het zenuwstelsel. Pessimistisch omtrent elke vorm van masabeschaving opteert Maudsley bijgevolg voor een elitistische vorm van moderniteitsbeleving.

Het studiedomein van de negentiende eeuwse criminele antropologie wordt bijna vanzelfsprekend verbonden met de figuur van **Cesare LOMBROSO** (1835-1909)¹¹. Centraal staan bij Lombroso de concepten atavisme en degeneratie maar toch ook weer de invoering van deze begrippen in de articulatie van de onbestemde vrees die leeft bij de welgestelde en intellectuele kringen in Noord-Italië voor het ‘achterlijke’ primitivisme van de landelijke bevolking (vooral in Zuid-Italië) en de delinkwentie van grote stedelijke bevolkingsgroepen. Omwille van zijn sterk Darwiniaans getinte visie op de struggle for life-aspecten van de maatschappelijke ontwikkeling acht Lombroso de door erfelijkheid bepaalde criminaliteit een natuurlijk verklaarbaar fenomeen van primitiviteit. De bedreiging die ervan uitgaat voor het maatschappelijke weefsel maakt de delinkwentie echter sociaal totaal onaanvaardbaar. Het wetenschappelijke inzicht implimenteert bijgevolg een expliciet sociaal-politieke functie¹².

De meest radicale, meest bejubelde en ook hevigst verguisde symptomatiek van de degeneratieve ‘modernité’ staat te lezen in het werk *Entartung* door **Max NORDAU** (1849-1923)¹³. Zowel het ideeën-goed als de gehanteerde codificaties vormen een bloemlezing uit Morel, Lombroso, Maudsley, Charcot, Taine en andere roergangers. Ze brengen Nordau tot zijn grondstelling dat de Europese moderniteit vooral gekenmerkt wordt door de fenomenen van waanzin, zelfmoord, misdaad en allerlei vormen van ontwrichte en ziekelijke schrifturen. De steeds maar toenemende verwijdering tussen de individuele ervaring van menselijke lichamelijke en het sociale levensmilieu resulteert in vermoeidheid en uitputting (‘ennui’) die zich manifesteren in vormen van verworven en nadien erfelijke hysterie. Nordau lijkt geobsedeerd te zijn door de relatie die hij meent te ontwaren tussen de cultuur van het Fin-de-Siècle en de hysterie. Hij tracht die band aan te tonen via een reeks analyses van massale mentale en talige ver-

11. Cesare LOMBROSO, *L'uomo bianco e l'uomo di colore. Letture sull'origine e le varietà delle razze umane*. Padova, 1871 en *L'uomo delinquente studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale et alle discipline carcerarie*. Milano, 1876.

12. Een gelijkaardige combinatie van wetenschappelijke onafhankelijkheid en sociaal engagement vinden we ook in de poëtica en praktijk van de naturalistische roman, vooral dan in de projecten van generatieromans. Cfr. Emile Zola's *Roman Expérimental* (1880) voor een prototypische theoretische stellingname terzake.

13. Max NORDAU, *Entartung*. 2 vol., Berlin, 1892-93.

warring bij overigens beroemde auteurs. Vol minachting wendt hij zich dan ook af van de dragers van deze ontaarde cultuur, m.n. de hogere sociale standen en de intelligentsia in de grote metropolen.

In de wetenschapsdomeinen van de historiografie en de geschiedenisfilosofie kan Hippolyte TAINE (1828-1893) gelden als prototype van de historicus en criticus die ten volle steunde op de autoriteit van de geneeskunde en de wetenschap. Zijn discours is bijgevolg doorweven met elementen uit het medisch-psychologisch en evolutionair-natuurwetenschappelijk spreken. Taine was een groot bewonderaar van Lombroso en vice versa¹⁴. De visie die hij ontwikkelt op de revolutie in zijn grote geschiedenis van de Franse revolutie¹⁵ illustreert hoe zowel zijn opvattingen als zijn discours schatplichtig zijn aan de geneeskunde en de psychiatrie. Het zgn. raciale geheugen van de natie, dat de meest private herinneringen van het individu en ook die van het 'ras' omvatten, kan nooit uitgeschakeld worden en vormt de bouwstof voor het historische inzicht. Volgens Taine is het raciaal-historische geheugen van de Franse natie zodanig overbelast geraakt dat het slechts ontregeling en ontaarding kon voortbrengen. Zijn evolutionaire voorstelling van de geschiedenis als een onzichtbaar raciaal degeneratief gebeuren schrijft zich natuurlijk in binnen het algemene dominante pessimistische débacle-discours na 1870 en de Commune, maar articuleert toch zeer specifiek de individuele en maatschappelijke psychopathologie: de revolutie als veld van psychosomatische stimuli, als produkt van enkele bewuste leiders die in de massa de onbewuste uitvoerders vinden.

De echo's van Taine en Nordau blijven doorklinken tot op het einde van de eeuw zoals blijkt uit het werk van de socioloog Émile DURKHEIM (1858-1917). Hij weigert de maatschappij te zien als de som van individuen. Hij wil de mensen bestuderen in relatie tot de „conscience collective” die binnen een maatschappij tot stand komt en hun gedrag verklaren vanuit een totaliteit van andere sociale feiten. Toch is Durkheim eveneens getroffen door de analogie met het medische ziektebeeld wanneer hij bepaalde pathologische aspecten van de 'overbeschaving' analyseert die kenmerkend zijn voor de Fin-de-Sièclecultuur. Vooral bij zijn studie van de zelfmoord als sociaal fenomeen¹⁶ zal hij de traditionele concepten en categorieën van erfelijkheid en pathologie herformuleren. „Neurasthenie” en „anomie” worden de nieuwe keyterms om sociale fenomenen te verklaren.

14. Daniel PICK doopt Taine zelfs als „a Lombroso of the archives” en „doctor of past pathologies” (*Faces of Degeneration*. Cambridge, 1989, p. 68).

15. Hippolyte TAINE, *Les origines de la France contemporaine*. 3 vols., Paris, 1878-1885.

16. Émile DURKHEIM, *Le suicide. Étude de sociologie*. Paris, 1987.

Globaliserend kan gesteld worden dat tot in de jaren tachtig de term *dégénérescence* niet alleen een fundamentele term is in de psychiatrie, maar dank zij de toenemende autoriteit en het groeiende culturele aanzien van de natuurwetenschappen, de geneeskunde en de psychiatrie¹⁷ uitgroeit tot de veralgemeende en ultieme codificatie voor alle vormen van individuele en sociale pathologie. Pas na negentig zal de toenemende skepsis de mythische positie ervan aantasten en zullen de nieuwe termen *hystérie* (Nordau) en *neurasthenie* (Durkheim) spraakbepalend worden.

Vanaf de tweede helft van de eeuw duikt de vervalsidee ook meer en meer op in het **socio-politieke discours**. Allerhande voorgehouden vooruitgangstheorieën schijnen ook de mogelijkheden van reversie en subversie te impliceren. Daarbij moet voor ogen gehouden worden dat in de plethora van medische en natuurwetenschappelijke geschriften heelwat aandacht geschonken wordt aan degeneratie, morbiditeit, perversie, terugval, atavisme, enz. ... in relatie tot hun impact op de sociale evolutie. Deze locatie van het degeneratiediscours maakt het mogelijk dat de aan de gang zijnde verwording van de Europese samenleving niet primordiaal meer als een religieus, filosofisch of ethisch probleem wordt gepercipieerd maar als een empirisch aflijnbaar biologisch, fysisch of medisch feit. Als na de februarierevolutie van 1848 in Frankrijk de liberale progressie-ideologie zwaar onder kritische druk komt te staan, zal geleidelijk de term 'degeneratie' als exemplarisch coderingselement gaan fungeren om de aangevoelde crisis te thematiseren. In dit anti-discours doet een veralgemeend pessimisme reeds vroeg zijn intrede¹⁸. Aansluitend bij dit gevoel van subversie op het vlak van de sociale en economische perspectieven, komt meteen bij de stichting van het Second Empire ook een fundamentele onzekerheid aan bod in het sociale discours betreffende het verloopspatroom van de geschiedenis. Zijn wetenschappelijke, economische en culturele vooruitgang te beschouwen als natuurlijke bescherming en verdedigingsmiddel tegen fysische en sociale pathologie? (En is bijgevolg 'degeneratie' los te koppelen van de geschiedenis van de vooruitgang en als 'regressie', 'atavisme' en 'primitivisme' te coderen?) Of is de 'moderne beschaving' zelfs een generatieve factor van de ontaarding en het verval?¹⁹

In het licht van deze paradox begrijpt men gemakkelijker waarom zo verwoed op zoek werd gegaan naar de localisatie van het bedrei-

17. Cfr. de grote impact op le tout Paris der tachtiger jaren van Valentin Magnans versies van de *dégénérescence* (zie b.v. Zola's *L'Assommoir*) of de mondaine diners-conférences van Charcot in de Salpêtrière.

18. Zie b.v. Charles de Remusat, „Du pessimisme politique”, *Revue des deux mondes* 28 (1860), 730-743.

19. Zie hiervoor PICK, *o.c.*, 11-27.

gende pathologische element in het systeem. Binnen het kader van het traditionele *eurocentrisme* werd de degeneratie aanvankelijk als bijna vanzelfsprekend buitenshuis gezocht en gevonden. Het kolonialisme en het daarbijhorende imperialisme van enkele grote Europese naties creëerden vanuit de centrale positie van het Westerse ego het algemeen aanvaarde beeld van de blanke raciale superioriteit en de projectie van primitivisme en degeneratie op de niet-Europese wereld²⁰. Maar de evolutionaire antropologie en het sociale Darwinisme maakten duidelijk dat die 'andere', die primitieve groepen ook in het eigen sociale weefsel te vinden waren. (Er ontstond zelfs een toeristische trend bij de bourgeoisbovenlaag van sommige Franse provinciesteden om b.v. de crétins van Morel te gaan bekijken in de Alpendalen als een sociologisch en antropologisch curiosum). Deze vorm van sociaal exotisme is echter verbonden met het element van de hereditaire degeneratie. En zo worden de manifestaties van deze degeneratie (misdaad, alcoholisme, zelfmoord, prostitutie, venerische en andere infecties) in het sociale discours gearticuleerd als bedreigende sociale pathologie van binnenuit, die in naam van het algemeen welzijn (vaak in nationalistische zin gereduceerd) vraagt om politieke engagementen. Het thema van raciale (nationale) fitness wordt dan ook dra zeer prominent in het discours van allerlei eugenetische bewegingen en geschriften waarin de lichamelijke fitheid als index van de nationale fysische, psychische en morele conditie wordt gecodeerd²¹. Het beeld dat b.v. Morel had gegeven van individuele gevallen van degeneratie op erfelijke basis, was concreet en duidelijk waarneembaar. Wanneer het degeneratiediscours zich evenwel richt op het collectieve verval in zijn maatschappelijke context wordt het fenomeen veeleer onmiddellijk onzichtbaar en ook veel moeilijker omschrijfbaar. De snel groeiende grote steden²² met hun prole-

20. Zie hiervoor LOMBROSO, *L'uomo bianco e l'uomo colore* en voor een meer algemene analyse Johannes Fabian, *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*. New York, 1983.

21. De mythe van de rasfitheid leidt tot een cultus van het gezonde lichaam in Duitsland, Zweden, Italië, Engeland en Frankrijk. Overal wordt geageerd voor de invoering van gymnastiek en atletiek als middel tegen de degeneratie van het eigen volk. De nederlaag in 1870 was voor de Franse natie een trauma en werd algemeen toegeschreven aan de graad van degeneratie van de natie (Cfr. het beschuldigende boek van de Duitse psychiater Karl Stark, *Die psychische Degeneration des französischen Volkes*. Berlin, 1871. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de beginnende jaren negentig de idee van de Olympische Spelen door de Fransman Pierre de Coubertin gelanceerd en gerealiseerd werd.

22. De grootschalige stadsimmigratie (een werkelijke exodus uit het platteland na 1850) en de demografische explosie binnen de agglomeraties vormen na 1848 een continu aandachtspunt in de Franse pers. Rond 1815 woonden minder dan 2 % der Europeanen in steden boven de 100.000 inwoners. In 1850 waren er al 42 steden met 100.000 inwoners en in 1890 al 135. In 1880 telde Londen 4 miljoen inwoners (op 30 milj. Britten) en Parijs 3 miljoen. (voor 37 milj. Fransen). Door de verslechtering van de levensvoorwaarden voor het proletariaat en de verloederding van het urbane milieu groeide het aantal vagebonden-zwerfers spectaculair in de steden. (Voor 1842 geven de statistieken reeds 4 miljoen bedelaars in Frankrijk).

tenslums, rosse buurten en criminele jungles worden verheven tot voor de hand liggende biotopen van gedegeneerden en outcasts in het collectieve geheugen en het sociale discours. Meer en meer wordt de focus niet enkel op de individuele *dégénéré* of de familie / het geslacht gericht, maar op de massa en op de massabeschatting. De grote stad wordt het embleem van een onzichtbare, mysterieuze pathologie die met angstaanjagende brutaliteit zichtbaar wordt in de delinkwentie en de fysische en psychische ontaarding van de zogenaamde „classes dangereuses”²³ die de maatschappelijke orde bedreigen tesamen met de zgn. raciale pollutie door de „races dangereuses” van immigranten uit de koloniën of andere exotische en primitieve oorden.

Bij het onderzoek van het **artistiek en literair discours** treft onmiddellijk de hoge graad van interdiscursiviteit en zelfs intertextualiteit (denken we maar aan Zola's transcriptie van Claude Bernard in *Le roman expérimental*) met het wetenschappelijke en socio-politieke discours. De onderzoeker wordt geconfronteerd met een diepgaande interactie van kennis en articulatievormen betreffende het gedeelde discours over de degeneratie en dit geldt zowel op het vlak van de productie, de distributie, de receptie als de verwerking. Omwille van de specifieke institutionele en functionele positie van de roman in de tweede helft van de negentiende eeuw zou het inderdaad abnormaal zijn dat de fictionele genres niet of slechts mariginaal uitdrukking zouden geven aan wat het sociale weten en spreken zo intens en centraal motiveerde.

Voor de **naturalistische** auteur of theoreticus is deze interdiscursiviteit fundamenteel ter ondersteuning van zijn scientistische ambities. Vanuit zijn deterministische uitgangspunten vindt hij in het degeneratiemodel concrete verklaringselementen voor het handelingspatronen van zijn verhalen (b.v. in generatieromans zoals *Les Rougon-Macquart*). Maar de degeneratie functioneert ook als embleem voor de 'crisis' die continu in het degeneratiediscours wordt opgeroepen.

Zoals ik echter bij de aanvang van het artikel heb aangegeven, wil ik me concentreren op de eigenzinnige wijze waarop de **décadence** zich als een specifiek anti-discours inschrijft in het dominante degeneratiediscours van de periode: een esthetisch tegendiscours dat zich vooral als kritische en ironisch-subversieve 'herschrijving' manifesteert en zich op die wijze een beveiligende immuniteit tegenover de „langue obliga-

23. De discussie over de *classes dangereuses* was niet nieuw (cfr. H.A. FRÉGIER, *Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes et des moyens de les rendre meilleures*. Paris, 1840) maar werd nu ingepast in een sociaal discours waarvan de referentiepunten sterk verschoven waren in de richting van de natuurwetenschappelijke stelligheid.

toire'' (M. de Certeau) van het sociale discours opbouwt²⁴. De overproductie aan publikaties allerhande, die het gevolg was van de evolutie in de druktechnieken, bracht niet enkel een marktverstoring teweeg in economisch opzicht, maar lag ook aan de basis van een veralgemeende trivialisering en vulgarisatie. Het mercantiele succes wordt meer en meer een parameter die de traditionele consecratiemechanismen zal ontwrichten. De grenzen tussen gecanoniseerde en populaire vormen vervagen en worden opnieuw geformuleerd. De prominente positie en de impact in de diepte van het 'journalistieke discours' met zijn obsessionele hang naar actualiteit, feitelijkheid en 'wetenschappelijke' verklaringen, dwingen de literatuur die zich niet conformeert aan dit paradigma in het defensief. Het veralgemeende besef van fysieke en culturele degeneratie, dat zeer sterk leeft na 1870, zal gaandeweg sterker gelieerd worden aan een gelijklopende crisis van de mediërende systemen²⁵. De symbolisten en nog in sterkere mate de *décadents*, zullen zich in de tachtiger jaren tegenover deze dreiging trachten te verweren om de literatuur haar eigen autonomie en waardigheid terug te schenken.

Het *décadencediscours* vormt een fundamenteel keerpunt betreffende de degeneratietopos omwille van de manifestatie van een zekere **fascinatie voor het verval**. Belangrijk in dit opzicht is de Nietzscheaanse visie op de degeneratie als katalysator voor een zekere *regeneratie* en de geboorte van de *Übermensch*. De anarchistische ineenstorting van onze beschaving mag hiervoor zelfs geen te hoge prijs zijn. Tegenover de dominante burgerlijke doxa zullen de *décadents* zich opstellen als vertegenwoordigers van een kritische *anticultuur*²⁶, niet als adepten van een marginale subcultuur.

Hun fascinatie door de vervalsidee leidt tot een idealisering en een cultus van de decadentie die de burgerlijke idealen van fitness, gezondheid en normaliteit in vraag stellen. Centraal voor de *décadent* staat het concept van de gedegenererde maar geniale kunstenaar²⁷. Hierbij stoten we op een mooi staaltje van competitieve codering: de *décadents* gaan eveneens ijverig op zoek in het medisch-wetenschappelijk discours naar steunpunten voor hun stelling omtrent

24. Voor een meer theoretische benadering van het discursieve traject bij de constitutie van het *décadence*-discours zie J. Vlasselaers, „Discursive Migration in the Literary Field”, *Dedalus-Revista Portuguesa de Literatura Comparada*, 3 (1994) 3-4, 24-31.

25. Zie Marc ANGENOT, „Cecci tuera cela, ou: la chose imprimée contre le livre”, *Romanisme* 44 (1984) 83-101.

26. Voor de concepten 'anticultuur - subcultuur - noncultuur' cfr. Yuri M. Lotman en Boris M. Uspenski, „On the Semiotic Mechanism of Culture (1971)”, *New Literary History*, (1978), 211-232.

27. Wilhelm LANGE - EICHBAUM en James LAVER (*The First Decadents: Being the Strange Life of J.K. Huysmans*. New York, 1955) noteren in verband met dit thema meer dan 150 titels voor de periode 1870-1914.

de pathologische basis voor geniale intelligentie en artistieke begaafdheid. Cesare Lombroso heeft ook hier een enorme invloed uitgeoefend, o.m. door de uitgebreide pathologische documentatie in zijn werken *Genio e follia* (Pavia 1864) en *L'uomo di genio* (Torino, 1888). Het hier geldende genieconcept als combinatie van een bijzonder hoog hersenpotentieel met een psychopatische degeneratietoestand op erfelijke gronden, is in feite een heropneming van de vraag naar de samenhang tussen genialiteit en waanzin uit de romantiek. De décadent beschouwt zichzelf als „un dégénééré supérieur”. De afwijking van de biologische normaliteit („dégénérescence physique et mentale”) ziet hij als begeleidend fenomeen voor een merkwuurlijke verhoging en verfijning van de intellectuele vermogens van het individu. De degeneratie kan gepaard gaan met een artistieke en intellectuele bloei. In die zin kan men in verband met de décadence dan ook spreken over een **regeneratieaspect**²⁸, een *modernité artistique*²⁹. Als absoluut prototype van de *dégénééré supérieur* gold het hoofdpersonage uit Huysmans' *A Rebours*: hertog Jean Floressas des Esseintes.

Maar naast de competitiviteit in de codificatie blijkt in dit geval ook weer hoe belangrijk de bestudering van de locatie, de mediatie en het migratietraject van een discours is om de relatie tussen het sociale discours en de tekstuele produktie te kunnen definiëren. Het opmerkelijke parcours van het hysteriediscours vanuit het wetenschappelijke domein over het *Café Concert* en *le style Zig Zag* van de *Chat Noir* en de *Moulin Rouge* tot in de estheticistische schriften van decadente auteurs is hiervan een welsprekend voorbeeld³⁰.

Ook het discours over de stad vormt een mooie illustratie van een terzelfdertijd deels congruerende en deels competitieve codificering bij naturalisten en décadents. Met Burton Pike³¹ kunnen we een dubbele accentverschuiving in de voorstelling en articulatie van de stad signaleren in de loop van de negentiende eeuw: van stasis tot flux en van stedelijke gemeenschap tot individueel stedelijk isolement. In de realistische praxis van de naturalisten wordt de urbane ruimte in eerste instantie op basis van observatie voorgesteld als een *gebruikssysteem*: de ruimte motiveert of verklaart actie (*actantialisering van de ruimte*). Door een strategie van familiarisering met de

28. Hiervoor W. RASCH, „Fin de Siècle als Ende und Neubeginn”, *Fin de Siècle*. R. BAUER, Hrsg., Frankfurt am Main, 1977, 30-49 en E. KOPPEN, *Dekadenter Wagnerismus. Studien zur Europäischen Literatur des Fin de Siècle*. Berlin, 1973, 25-46.

29. M. CALINESCU, *Two Faces of Modernity. Avant Garde, Decadence, Kitsch*. Bloomington, 1977, 157-178.

30. Zie R.B. GORDON, „Le Caf'conc et l'hystérie”, *Romantisme* 19 (1989), 53-67 en J. Vlasseliers, „Van de zinc in het Café du Commerce tot de kathedra van de Aula Major”, *Tekens voor Thomas*. F. Baert e.al., red., Tiel, 1994, 237-244.

31. Burton PIKE, *The Images of the City in Modern Literature*. Princeton, 1981.

referentiewereld (het expliciteren van een ruimtelijke mimesis) wordt de stad als coherent gecodeerd en biedt een inzichtelijke setting voor het handelingsverloop. De stad is niet in de eerste plaats een rhetorische topos, maar een index voor de determinante factoren 'ras - milieu - moment'.

Baudelaire wordt traditioneel als eerste aangewezen die in de evocaties van de straten de weerspiegelingen van zijn stemmingen projecteerde. In de symbolistisch-decadente praxis functioneert de stedelijke ruimte als een *communicatiesysteem* dat gevormd wordt door de interactie tussen subject en object. De stad van de late negentiende eeuw is voor de *décadent* een vluchtige refractie van het eigen bewustzijn (en onderbewustzijn) veel meer dan de wel omlinjende representatie van een ruimtelijk object. Het symbolische karakter van de articulatie wordt totaal dominant. De stad wordt een *metafoor* voor het verval van de burgerlijke beschaving: een door de mensen gecreëerd stuk anti-natuur. In het decadente *univers de discours* primeren naast de talrijke ruïnesteden, historische steden en fictieve steden (Atlantis, Ultima Thule) vooral de 'dode steden' zoals Venetië (Jean Lorrain, Maurice Barrès, Vernon Lee, Thomas Mann) en Brugge (Georges Rodenbach) als symbolen van de decadente biotoop³².

Als zelfbewuste vertegenwoordigers van een anticultuur richten de decadente auteurs zich tegen het dominante discours van de burgerlijke doxa en de naturalistische kunstleer en -praxis, waarvan het overwegend iconisch-indexicale tekengebruik gelegitimeerd werd door zijn wetenschappelijke uitgangspunten en ambities. Nemen we nogmaals Huysmans' *A Rebours* als voorbeeld. Brutaal gooit de *décadent* de steen in de spiegel van de realistische representatie: „un caillou dans la surface réfléchissante du naturalisme ... une écriture de la crise”, zoals Françoise Gaillard de roman kwalificeert³³. Sub speculo semioticae beleven we hier inderdaad een echte copernicaanse revolutie. De natuur wordt totaal afgewezen als belangrijkste referent en de leugenachtige listen van de referentialiteit waarop het realistische spel der tekens berustte worden ontmaskerd: „*A Rebours* levant le voile épais du silence prudent, manifestait qu'il n'y avait rien derrière les signes de la tribu, rien de stable ni d'assuré ... il n'y avait pas de dehors de la relation signifiante ... il n'y a rien à dire', rien à dire dans les rangs du réalisme, rien à dire dans le cadre de la représentation de la réalité extérieure”³⁴.

32. Voor de thematiek der 'dode steden' zie Hans Hinterhäuser, „Tode Städte”, *Fin de Siècle*. München, 1977. Voor een socio-semiotische analyse van *Bruges-la-morte* cfr. J. Vlasselaers, „De stad als tekst. Over Rodenbachs *Bruges-la-morte*”, *Veertien listen voor de literatuur*, L. Herman et al., reds., Kapellen, 1993, 123-135.

33. F. GAILLARD, „*A Rebours*: une écriture de la crise”, *Revue des sciences humaines*, 43 (1978) nrs. 170-171, 111-122.

34. Ibidem.

De crisis van de voorstelling van het reële leidt snel tot de fetisjering van *het artificium* dat niet meer op de natuur, een geobserveerde werkelijkheid aangewezen is als referent. Zelfs tot in de natuur huist en heerst het artificium. De werkelijkheid kan tot een decor worden omgevormd. Het 'echte' en het 'onechte' zijn verwickeld in een delirant imitatiespel met schijnbeelden. De heerschappij van *het simulacrum* is algemeen en onaantastbaar. In zijn ziekelijke fantasmen zwelgt des Esseintes als *artifex* in het genot bij het wegdrijven van de natuur en de 'vulgaire' werkelijkheid.

Ook de werken van die andere notoire Parijse *décadent*, Jean Lorrain, vertolken één grandioos orgastisch feest van schijn, bedrog, leugen en dubbelzinnigheid, waar „les poupées, fantômes, marionnettes et automates sont perpétuellement leurrés et prêts à l'être („L'homme au bracelet" uit *Masques et fantômes*). Geobsedeerd door het masker (net als zijn tijdgenoot en bewonderaar James Ensor) gaat hij als auteur zelf schuil achter ontelbare pseudoniemen. De wereld is hem slechts een decor dat enkel leegte kan verbergen. En deze beroezende afwezigheid van elke dwingende referent maakt alles tegelijk waar en vals, echt en onecht. Geen enkele vorm van mimetische uitbeelding kan nog van buitenuit opgelegd of gelegitimeerd worden. De *artifex* zelf kan de code vastleggen en manipuleren³⁵. En om verder met Franc Schuerewegen te spreken: „On le comprend; le texte fonctionne à lui seul et tend à congédier le sujet-scripteur ... Le signifiant ici désigne en première instance lui-même et le livre sollicite une réception auto-référentielle, centrée sur la fictionalité du texte”³⁶. Een interessant fenomeen dat past in dit perspectief is de quasi postmoderne manie van sommige decadente auteurs zoals Jean Lorrain en Jules Laforge (*Moralités légendaires*) om via een vaak iconoclastische strategie van rewriting (citaten, pastiche, parodie, vervalsing en fragmentatie) hun eigen subversief simulacrum van het dominante discours te creëren.

Hierboven heb ik de naturalistische praktijk als overwegend iconisch-indexicaal gedeut. In het geval van de *écriture décadentiste* stel ik voor te spreken van een verscherping en verdieping van het semiotisch besef en een streven om de hermeneutische competentie van het individu te revalorizeren tegenover de vormen van semiotische beperking tot zelfs neutralisering die hem door de scientistische imperatieven van het naturalisme waren opgedrongen. Het diagnostisch

35. Christian BERG, „Le diner des têtes. Jean Lorrain et la „belle époque”, *Revue de l'Université Libre de Bruxelles*, (1981) 3, 12-24.

36. Franc Schuerewegen, „Les visions du signifiant. Jean Lorrain et *Monsieur de Bougrelon*”, *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, (1983), 3-4, 443.

lezen en het iconisch-indexicaal representeren van de werkelijkheid worden gesubstitueerd door een symbolisch-indexicale constructie van een eigen wereld, een 'mogelijke' wereld. Een nieuwe en betere wereld. Een alternatieve, marginale en utopische poging tot regeneratie?